

ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΠΑΛΑΜΠΡΟΥ

Αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας

Η ΑΥΣΤΗΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ

1. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ

Στην συνταγματική θεωρία επικρατεί, ως φαίνεται¹, η αντίληψη ότι το δικαίωμα, συγχρόνως και υποχρέωση, των δικαστηρίων, ή και οποιασδήποτε άλλης αρχής, να εξετάζουν, να ελέγχουν, τη συνταγματικότητα των νόμων, δηλαδή να μη εφαρμόζουν τους «αντισυνταγματικούς» νόμους, αποτελεί λογική συνέπεια της «αυστηρότητας» του Συντάγματος και ότι, επομένως, αν το Σύνταγμα είναι «αυστηρό», το δικαίωμα αυτό των δικαστηρίων είναι αυτονόητο, ενώ αν το Σύνταγμα είναι «ήπιο», τέτοιο δικαίωμα δεν είναι νοητό. Το ζήτημα όμως απαιτεί, νομίζω, κάποια ειδικότερη ανάλυση.

2. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Το Σύνταγμα έχει ως πρώτιστο αντικείμενο τον καθορισμό της οργάνωσης του Κράτους, και ιδίως τον καθορισμό του οργάνου το οποίο θα έχει κατά πρώτο λόγο την εξουσία να θέτει νομικούς κανόνες, τη νομοθετική εξουσία. Στα πολιτεύματα του τύπου της «φιλελεύθερης δημοκρατίας» το Σύνταγμα αναθέτει τη νομοθετική εξουσία κυρίως ή και αποκλειστικώς σε συλλογικό όργανο, σε «νομοθετικό σώμα» εκλεγόμενο από το «λαό», στο οποίο παρέχεται γενική νομοθετική αρμοδιότητα, η αρμοδιότητα δηλαδή να θέτει κανόνες με οποιοδήποτε κατ' αρχήν περιεχόμενο. Το Σύνταγμά μας π.χ. ορίζει στο άρθρο 26 Παρ. 1 ότι «η νομοθετική λειτουργία ασκείται υπό της Βουλής και του Προέδρου της Δημοκρατίας» (Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας συμπράττει στην κατάρτιση του νόμου, είναι όμως «δευτερεύων» παράγων της νομοθετικής εξουσίας, γιατί,

σύμφωνα με το άρθρο 42 παρ. 1, περιορίζεται στην «έκδοση και δημοσίευση» του νόμου και έχει μόνον δικαίωμα «αναπομπής» του νομοσχεδίου στη Βουλή, δηλαδή δικαίωμα αναβλητικής αρνησικυρίας).

Η διάταξη αυτή του άρθρου 26 παρ. 1 του Συντάγματος δεν έχει την έννοια ότι μόνον η Βουλή (με τη σύμπραξη του Προέδρου της Δημοκρατίας) έχει την εξουσία να νομοθετεί, σημαίνει όμως ότι μόνον η Βουλή (με τη σύμπραξη του Προέδρου της Δημοκρατίας) έχει γενική νομοθετική αρμοδιότητα, δηλαδή την εξουσία να θέτει νομικούς κανόνες οποιουδήποτε κατ' αρχήν περιεχομένου. Τα άλλα όργανα έχουν ή μπορούν να έχουν μόνο περιορισμένες ή ειδικές νομοθετικές αρμοδιότητες, στηριζόμενες είτε σε «εξουσιοδοτικές» διατάξεις του ίδιου του Συντάγματος (π.χ. απονομή χάρης ή αμνηστίας, άρθρ. 47 Συντ.) είτε σε «εξουσιοδοτικές» διατάξεις «κοινού νόμου».

Το όργανο στο οποίο το Σύνταγμα αναθέτει τη νομοθετική εξουσία είναι ένα από τα στοιχεία του τύπου του νόμου, με την ευρεία σημασία του όρου, το «προσωπικό» στοιχείο, ο οργανικός τύπος του νόμου, μπορούμε να πούμε. Οι συνταγματικές διατάξεις με τις οποίες καθορίζεται το όργανο αυτό, ο «κοινός νομοθέτης», συμπληρώνονται, εξ άλλου, με τις διατάξεις που καθορίζουν τα άλλα τυπικά στοιχεία του νόμου, τον τύπο του νόμου με τη στενή έννοια του όρου, τη διαδικασία καταρτίσεως του νόμου, τη νομοθετική διαδικασία.

Εκτός αυτών όμως, ο συνταγματικός νομοθέτης καλείται να ρυθμίσει και δύο άλλα ζητήματα σχετικά με την έκταση της εξουσίας του «κοινού νομοθέτη», α) το ζήτημα αν πρέπει να απονεμηθεί στον «κοινό νομοθέτη», εκτός από την απλώς νομοθετική, και συντακτική εξουσία, εξουσία δηλαδή τροποποιήσεως ή καταργήσεως διατάξεων του ίδιου του Συντάγματος, με μια λέξη, εξουσία αναθεωρήσεως του Συντάγματος, και β) το ζήτημα αν πρέπει να τεθούν με το Σύνταγμα ειδικοί περιορισμοί στην εξουσία του «κοινού νομοθέτη» να θεσπίζει διατάξεις οποιουδήποτε κατ' αρχήν περιεχομένου, αν δηλαδή πρέπει, κατ' εξαίρεσιν, να απαγορευθεί στον «κοινό νομοθέτη» η θέσπιση διατάξεων ορισμένου περιεχομένου.

3. Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΕ ΑΥΣΤΗΡΑ ΚΑΙ ΗΠΙΑ

Σχετικά με το πρώτο ζήτημα, παρατηρούμε ότι το Σύνταγμα εί-

ναι δυνατόν να μη παρέχει ούτε στον «κοινό νομοθέτη», ούτε σε οποιοδήποτε άλλο όργανο με οποιαδήποτε διαδικασία εξουσία τροποποιήσεως ή καταργήσεως, εξουσία «αναθεωρήσεως», οποιασδήποτε συνταγματικής διατάξεως. Ή είναι δυνατόν, αντιθέτως, να παρέχει το Σύνταγμα στον «κοινό νομοθέτη» την εξουσία να τροποποιεί ή καταργεί, να αναθεωρεί με τη συνήθη διαδικασία οποιαδήποτε συνταγματική διάταξη. Στην πρώτη περίπτωση το Σύνταγμα θα είναι καθολικά και απόλυτα αυστηρό (άκαμπτο), στη δεύτερη θα είναι καθολικά και απόλυτα ήπιο (ελαστικό).

Οι ακραίες όμως αυτές μορφές αμιγούς αυστηρότητας ή αμιγούς ηπιότητας του Συντάγματος είναι σπανιότατες και ίσως δεν απαντώνται στην πραγματικότητα. Συνήθως τα Συντάγματα έχουν μικτό χαρακτήρα, αποκλείουν απολύτως την αναθεώρηση ορισμένων διατάξεων του Συντάγματος, εκείνων που θεωρούνται «θεμελιώδεις», και επιτρέπουν την αναθεώρηση των υπολοίπων διατάξεων με διαδικασία αυστηρότερη από την «κοινή» νομοθετική διαδικασία. Το Σύνταγμά μας π.χ. ορίζει στο άρθρο 110 ότι «αι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται εις αναθεώρησιν, εξαιρέσει των καθοριζουσών την βάσιν και την μορφήν του πολιτεύματος ως Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, ως και των τοιούτων των άρθρων 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφος 1, 4 και 7, 5 παράγραφος 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26», και επομένως κατά το μέρος αυτό, δηλαδή ως προς τις διατάξεις που εξαιρούνται από τη δυνατότητα αναθεωρήσεως, το Σύνταγμα είναι απολύτως αυστηρό. Οι υπόλοιπες διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση και σύμφωνα με το ίδιο άρθρο 110 είναι δυνατόν να αναθεωρηθούν από τη Βουλή, χωρίς τη σύμπραξη του Προέδρου της Δημοκρατίας, με ειδική διαδικασία, αυστηρότερη από την προβλεπόμενη για τους «κοινούς νόμους». Επομένως, ως προς τις υπόλοιπες αυτές διατάξεις το Σύνταγμα είναι σχετικά αυστηρό και σχετικά ήπιο. Τα Συντάγματα όμως αυτού του τύπου χαρακτηρίζονται απλώς ως αυστηρά γιατί σ' αυτά προέχει το στοιχείο της αυστηρότητας.

Ήπιο, «ελαστικό», θεωρείται το Βρεταννικό «Σύνταγμα». Όπως είναι γνωστό η Μεγάλη Βρεταννία δεν έχει «Σύνταγμα» με την έννοια κάποιου ενιαίου νομοθετήματος το οποίο να φέρει την ονομασία αυτή ή άλλη παρεμφερή και στο οποίο να είναι συγκεντρωμένοι οι κανόνες της πολιτικής οργανώσεως και διακυβερνήσεως της

χώρας. Οι συνταγματικοί θεσμοί ανευρίσκονται είτε σε Πράξεις του Κοινοβουλίου (Acts of Parliament), δηλαδή σε Νόμους, όπως το Bill of Rights (1689), η Act of Settlement (1701), η Parliament Act (1911) κ.ά., είτε στη Νομολογία (Case-Law), δηλαδή στις δικαστικές αποφάσεις, οι οποίες έχουν δεσμευτική ισχύ όχι μόνον ως προς τη λύση του συγκεκριμένου ζητήματος που κρίθηκε από το δικαστήριο, αλλά και ως προς τη *ratio decidendi*, δηλαδή ως το γενικό κανόνα στον οποίο το δικαστήριο βάσισε τη λύση αυτή είτε ως εθιμικό κανόνα του κοινοδικαίου (common law) είτε ως ερμηνεία γραπτού δικαίου (statute law). Ο ακρογωνιαίος λίθος του πολιτικού συστήματος, του «Συντάγματος», που προκύπτει από τις πηγές αυτές είναι η αρχή της υπεροχής ή κυριαρχίας του Κοινοβουλίου (supremacy or sovereignty of Parliament), η οποία έχει την έννοια ότι το Κοινοβούλιο μπορεί να θεσπίσει οποιοδήποτε νόμο. Δηλαδή νόμο οποιουδήποτε περιεχομένου, χωρίς να δεσμεύεται από οποιοδήποτε προγενέστερο νόμο, αλλά και χωρίς να μπορεί να περιορίσει την εξουσία του Κοινοβουλίου να τροποποιήσει ή καταργήσει με μεταγενέστερο νόμο κάποιο νόμο που είχε θεσπίσει προηγουμένως². Ο δεύτερος όμως αυτός κανών δεν αποδεικνύει, κατ' ακριβολογία, ότι το Κοινοβούλιο είναι «παντοδύναμο», αλλά σημαίνει, αντιθέτως, ότι η εξουσία του Κοινοβουλίου δεν περιλαμβάνει και τη δυνατότητα να περιορίσει την εξουσία του και ούτε βέβαια την εξουσία να αυτοκαταργηθεί. Επομένως, κατά τούτο, το Βρετανικό Σύνταγμα πρέπει να θεωρηθεί και αυτό αυστηρό, και όχι ήπιο. Μπορούμε μάλιστα, γενικεύοντας, να πούμε ότι κανένα Σύνταγμα, και πάντως κανένα δημοκρατικό Σύνταγμα, δεν είναι καθολικά και απόλυτα ήπιο, γιατί κανένα δημοκρατικό Σύνταγμα δε μπορεί να ερμηνευθεί ότι παρέχει στο «νομοθετικό όργανο», στη «λαϊκή αντιπροσωπεία», την εξουσία να αυτοκαταργηθεί, δηλαδή να μετατρέψει το δημοκρατικό πολίτευμα σε αυταρχικό.

4. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗΣ. ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΤΛ. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Σχετικά με το δεύτερο ζήτημα που αντιμετωπίζει ο συντακτικός νομοθέτης, με το ζήτημα αν το Σύνταγμα πρέπει να περιορίσει τον «κοινό νομοθέτη» και μέσα στο χώρο της «απλώς νομοθετικής»

εξουσίας, παρατηρούμε ότι πολλά συντάγματα, ίσως τα περισσότερα, επιβάλλουν πραγματικά στον «κοινό νομοθέτη» τέτοιους περιορισμούς αρνητικού κυρίως χαρακτήρα, απαγορεύοντας τη θέσπιση νομοθετικών διατάξεων ορισμένου περιεχομένου με σκοπό την προστασία γενικής φύσεως δικαιωμάτων, τα οποία χαρακτηρίζονται ως ατομικές ελευθερίες ή δημόσια δικαιώματα ή δημόσιες ελευθερίες ή ανθρώπινα δικαιώματα (προσωπική ελευθερία, ισότητα, θρησκευτική ελευθερία, ιδιοκτησία, απαραβίαστο της κατοικίας, ελευθερία του λόγου, και ειδικά του τύπου, ελευθερία της εκπαίδευσes, ελευθερία των συναθροίσεων, ελευθερία ιδρύσεως σωματείων κτλ.).

Τέτοιες «απαγορεύσεις» για τον «κοινό νομοθέτη» και αντίστοιχα «ατομικά δικαιώματα» που καθιερώνονται συνήθως, και ίσως αποκλειστικώς, από τα αυστηρά Συντάγματα, με τα οποία μάλιστα οι σχετικές διατάξεις χαρακτηρίζονται ως «θεμελιώδεις», ανεπίδεκτες αναθεώρησης με οποιαδήποτε διαδικασία. Τα ήπια Συντάγματα δεν περιλαμβάνουν διατάξεις περιοριστικές της εξουσίας του «κοινού νομοθέτη», γιατί μια τέτοια «εγγύηση», αν και λογικά δυνατή, όπως θα ιδούμε, δε θεωρείται σκόπιμη, αφού ο «κοινός νομοθέτης» θα ήταν δυνατόν, εφόσον το Σύνταγμα είναι ήπιο, να καταργήσει τις διατάξεις αυτές οποτεδήποτε. Αυτό δε σημαίνει ότι στις χώρες όπου το Σύνταγμα είναι ήπιο δεν προστατεύονται οι «ατομικές ελευθερίες» κτλ., γιατί παρά την έλλειψη συνταγματικών εγγυήσεων, η προστασία των ελευθεριών μπορεί να εξασφαλίζεται αποτελεσματικά με σχετικές διατάξεις της «κοινής νομοθεσίας» και με την πιστή εφαρμογή τους από τις διοικητικές αρχές και τα δικαστήρια, και γενικότερα με την ομαλή λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών.

5. Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΗΡΟΤΗΤΑΣ Ή ΗΠΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΛΕΓΧΟ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ

Μετά την επισκόπηση αυτή των διαφόρων μορφών αυστηρότητας ή ηπιότητας των Συνταγμάτων και των περιπτώσεων άλλων συνταγματικών περιορισμών της «νομοθετικής εξουσίας», ας εξετάσουμε ειδικότερα αν και πώς επηρεάζεται ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από την αυστηρότητα ή ηπιότητα του Συντάγ-

ματος και από την ύπαρξη ή έλλειψη άλλων συνταγματικών περιορισμών της νομοθετικής εξουσίας.

α) Ζήτημα «συνταγματικότητας» του νόμου γεννάται, εκτός άλλων περιπτώσεων, αν δεν τηρήθηκαν όλοι οι τύποι τους οποίους «απαιτεί» το Σύνταγμα για την κατάρτιση του νόμου. Στην περίπτωση αυτή λέμε ότι ο νόμος είναι τυπικά αντισυνταγματικός. Είναι προφανές, εξ άλλου, ότι ζήτημα τυπικής αντισυνταγματικότητας του νόμου ανακύπτει άσχετα από το χαρακτήρα του Συντάγματος ως αυστηρού ή ήπιου, άσχετα δηλαδή αν οι διατάξεις του Συντάγματος, και ειδικότερα εκείνες που καθορίζουν τους απαιτούμενους για την κατάρτιση του νόμου διαδικαστικούς τύπους μπορούν να αναθεωρηθούν με «κοινό νόμο» ή όχι. Επομένως, και αν το Σύνταγμα είναι ήπιο, η παράλειψη ή πλημμελής τήρηση κάποιου από τους τύπους που απαιτεί το Σύνταγμα (π.χ. η ύπαρξη ορισμένης απαρτίας κατά την ψήφιση του νόμου) καθιστά το νόμο αντισυνταγματικό και για το λόγο αυτό ανίσχυρο, με συνέπεια να έχουν τα δικαστήρια το δικαίωμα και την υποχρέωση να μη τον εφαρμόζουν. Το γεγονός ότι η συνταγματική διάταξη που παραβιάστηκε ήταν και είναι δυνατόν να τροποποιηθεί ή καταργηθεί με «κοινό νόμο», το γεγονός δηλαδή ότι ως προς τη διάταξη αυτή το Σύνταγμα είναι ήπιο, δεν ασκεί οποιαδήποτε επιρροή, γιατί η συνταγματικότητα και το κύρος του νόμου κρίνονται με βάση τις συνταγματικές διατάξεις που ίσχυαν κατά το χρόνο της κατάρτισής του.

Το Σύνταγμα ενδέχεται βέβαια να ρυθμίζει διαφορετικά τις συνέπειες της παραλείψεως ορισμένων από τους απαιτούμενους τύπους της νομοθετικής διαδικασίας, να ορίζει π.χ. ότι η παράλειψη αυτή δεν καθιστά το νόμο ανίσχυρο ώστε να έχουν τα δικαστήρια το δικαίωμα να μη τον εφαρμόζουν, με συνέπεια να «αποδυναμώνεται» η σχετική συνταγματική διάταξη και να μεταπίπτει σε απλή οδηγία, να γίνεται απλώς «κατευθυντήρια», *lex imperfecta*. Παρόμοια κατάσταση δημιουργείται και αν διαμορφωθεί συνταγματικό έθιμο που να αποκλείει το δικαίωμα των δικαστηρίων να ελέγχουν την τήρηση ορισμένων τύπων της νομοθετικής διαδικασίας, όπως είναι το συνταγματικό έθιμο το οποίο έχει διαμορφωθεί στην Ελλάδα ως «ερμηνευτικό» των σχετικών συνταγματικών διατάξεων και κατά το οποίο η τήρηση των «εσωτερικών» τύπων της νομοθετικής διαδικασίας, των «εσωτερικών του σώματος» (*interna corporis*), δηλαδή των

τύπων που ανάγονται στη διαδικασία ψηφίσεως του νόμου από το νομοθετικό σώμα, διαφεύγει το δικαστικό έλεγχο, πράγμα που ισχυροποιεί και αυτό με «αποδυνάμωση» των σχετικών διατάξεων του γραπτού Συντάγματος. Και οι περιορισμοί όμως αυτοί του δικαιώματος των δικαστηρίων να εξετάζουν την τυπική συνταγματικότητα των νόμων, είτε προβλεπόμενοι από το ίδιο το γραπτό Σύνταγμα είτε διαμορφωμένοι εθιμικά, δε συναρτώνται με το χαρακτήρα του Συντάγματος ως αυστηρού ή ήπιου και συναντώνται και σε αυστηρά και σε ήπια Συντάγματα.

β) Αν το Σύνταγμα είναι απολύτως αυστηρό είτε ως προς ορισμένες διατάξεις είτε ως προς όλες και επιχειρηθεί με «κοινό νόμο» η τροποποίηση ή κατάργηση κάποιας από τις «άκαμπτες» διατάξεις, τίθεται βέβαια το ζήτημα αν ο νόμος αυτός είναι έγκυρος και πρέπει να εφαρμοσθεί από τα δικαστήρια, σχετικά όμως με το ζήτημα αυτό επιβάλλεται να γίνει διάκριση μεταξύ δύο περιπτώσεων: Αν ο νόμος θεσπίσθηκε ως πράξη επαναστατική, δε γεννάται ζήτημα συνταγματικότητας ή αντισυνταγματικότητας του νόμου, αφού δεν αμφισβητείται ότι ο νόμος δε στηρίζεται στο Σύνταγμα, αλλά αμφισβητείται αν το Σύνταγμα εξακολουθεί να ισχύει ή έχει καταλυθεί, και επομένως το κύρος ή η ακυρότητα του νόμου εξαρτάται από την επικράτηση ή την αποτυχία της επαναστάσεως. 2) Ενδέχεται όμως ο νόμος για τον οποίο πρόκειται να μη έχει την έννοια επαναστατικής πράξης, αλλά να εκδόθηκε με την εκδοχή ότι η συνταγματική διάταξη που τροποποιήθηκε ή καταργήθηκε με τον «κοινό νόμο» δεν ήταν ανεπίδεκτη τροποποίησεως ή καταργήσεως με την «κοινή» νομοθετική διαδικασία. Στην περίπτωση αυτή, η οποία μπορεί να ανακύψει όταν το Σύνταγμα δεν καθορίζει με σαφήνεια τις συνταγματικές διατάξεις που είναι ανεπίδεκτες «αναθεωρήσεως», δημιουργείται αμφισβήτηση για τη συνταγματικότητα του νόμου και τα δικαστήρια θα έχουν το δικαίωμα και την υποχρέωση να μη τον εφαρμόσουν αν τον κρίνουν αντισυνταγματικό.

γ) Σχετικά με τη «φύση» της αντισυνταγματικότητας αυτής, εξάλλου, αξιοσημείωτα είναι τα εξής: 1) Η αντισυνταγματικότητα του νόμου διακρίνεται συνήθως σε τυπική και ουσιαστική³. Η πρώτη αποτελεί ελάττωμα του νόμου αναφερόμενο στον «τύπο» του με τη στενή έννοια, στους διαδικαστικούς τύπους καταρτίσεως του νόμου από το αρμόδιο όργανο, η δεύτερη αποτελεί ελάττωμα αναφε-

ρόμενο στο περιεχόμενο του νόμου με τη στενή επίσης έννοια, σχετιζόμενο δηλαδή με τους περιορισμούς που επιβάλλει το Σύνταγμα στον «κοινό νομοθέτη» ως προς το περιεχόμενο των διατάξεων που μπορεί να θεσπίσει στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του. 2) Η αντισυνταγματικότητα του νόμου με τον οποίο τροποποιείται ή καταργείται συνταγματική διάταξη απολύτως αυστηρή, ανεπίδεκτη αναθεώρησης κατά το Σύνταγμα, δεν είναι ούτε τυπική ούτε ουσιαστική με την άνω στενή έννοια, γιατί ανάγεται ακριβώς σε αναρμοδιότητα του οργάνου που θέσπισε το νόμο, του «κοινού νομοθέτη», η οποία έχει μικτό χαρακτήρα, σχετίζεται και με τον τύπο του νόμου με ευρεία έννοια, με τον οργανικό τύπο του νόμου και με το περιεχόμενο του νόμου με ευρεία έννοια, με το «θέμα», το «αντικείμενο» του νόμου, το οποίο αποτελεί τη βάση προσδιορισμού της αρμοδιότητας του οργάνου.

δ) Παρόμοια είναι τα ζητήματα που γεννώνται στην περίπτωση σχετικά αυστηρών συνταγματικών διατάξεων, διατάξεων δηλαδή για τις οποίες το Σύνταγμα ορίζει ότι επιτρέπεται να αναθεωρηθούν είτε από το ίδιο όργανο, τον «κοινό νομοθέτη», αλλά με άλλη, αυστηρότερη, διαδικασία, είτε και από άλλο όργανο: 1) Στην πρώτη από τις δύο αυτές περιπτώσεις η τήρηση της αυστηρότερης διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος από τον «κοινό νομοθέτη» θα υπόκειται στον έλεγχο των δικαστηρίων, όπως και σε κάθε άλλη περίπτωση τυπικής αντισυνταγματικότητας του νόμου (ανωτ. αριθ. 5,α). 2) Αν το Σύνταγμα δεν αναθέτει την αναθεώρηση στον «κοινό νομοθέτη», αλλά σε άλλο όργανο, π.χ. σε ειδικά εκλεγόμενη αναθεωρητική βουλή, και παρά ταύτα επιχειρηθεί αναθεώρηση του Συντάγματος με «κοινό νόμο», ο νόμος αυτός θα είναι αντισυνταγματικός ως προερχόμενος από αναρμόδιο όργανο και τα δικαστήρια θα έχουν το δικαίωμα και την υποχρέωση να μη τον εφαρμόζουν, όπως και στην περίπτωση αναθεώρησης απόλυτα αυστηρής διατάξεως του Συντάγματος με «κοινό νόμο» (ανωτ. 5,β). 3) Εννοείται ότι, όπως σημειώσαμε και προηγουμένως (ανωτ. 5,β), αν η αναθεώρηση του Συντάγματος επιχειρείται ως πράξη επαναστατική, δε δημιουργείται ζήτημα αντισυνταγματικότητας του νόμου, αλλά ζήτημα επικρατήσεως ή αποτυχίας της επαναστάσεως, από την έκβαση της οποίας θα κριθεί το κύρος ή η ακυρότητα του νόμου.

ε) Όπως είπαμε (ανωτ. αριθ. 4), το Σύνταγμα ενδέχεται να πε-

ριορίζει τον «κοινό νομοθέτη» ακόμα και μέσα στο χώρο της αρμοδιότητάς του, στο χώρο της «απλώς νομοθετικής» εξουσίας. Ενδέχεται δηλαδή να απαγορεύει το Σύνταγμα στον «κοινό νομοθέτη» τη θέσπιση διατάξεων ορισμένου περιεχομένου, οι οποίες, αν και δε θα αποτελούσαν τροποποίηση ή κατάργηση συνταγματικών διατάξεων, θα προσέβαλαν δικαιώματα ή συμφέροντα ή αγαθά ατόμων ή κοινωνικών ομάδων ή και του κοινωνικού συνόλου, τα οποία ο συνταγματικός νομοθέτης θέλει να προστατεύσει, να εγγυηθεί, ακόμη και απέναντι του νόμου. Επομένως, αν ο «κοινός νομοθέτης» θεσπίσει διάταξη η οποία, εν όψει του περιεχομένου της, απαγορεύεται κατά το Σύνταγμα να θεσπισθεί, η διάταξη αυτή θα είναι αντισυνταγματική, ουσιαστικά αντισυνταγματική, και θα τεθεί το ζήτημα αν τα δικαστήρια έχουν το δικαίωμα και την υποχρέωση να μη την εφαρμόζουν.

Από αυτά προκύπτει σαφώς ότι η έννοια της ουσιαστικής συνταγματικότητας ή αντισυνταγματικότητας του νόμου δε συναρτάται προς την αυστηρότητα ή ηπιότητα του Συντάγματος, δηλαδή προς την ύπαρξη ή έλλειψη συνταγματικών διατάξεων που να απαγορεύουν την τροποποίηση ή κατάργηση διατάξεων του Συντάγματος με «κοινό νόμο», αλλά προς την ύπαρξη ή την έλλειψη συνταγματικών διατάξεων προστατευτικών των ατομικών κ.ά. δικαιωμάτων, δηλαδή συνταγματικών διατάξεων που να απαγορεύουν στον «κοινό νομοθέτη» να θεσπίσει διατάξεις «βλαπτικές» των δικαιωμάτων αυτών. Συγκεκριμένως: 1) Δεν αποκλείεται το Σύνταγμα, αν και απόλυτα ή σχετικά αυστηρό ως προς όλες ή μερικές διατάξεις του, να μη έχει διατάξεις προστατευτικές ατομικών κ.ά. δικαιωμάτων, να μη έχει δηλαδή διατάξεις που να απαγορεύουν στον «κοινό νομοθέτη» να θεσπίσει διατάξεις ορισμένου περιεχομένου, οπότε δεν είναι νοητή αντίθεση του νόμου προς το Σύνταγμα ως προς το περιεχόμενό του, ουσιαστική αντισυνταγματικότητα, και θα είναι λογικά αδύνατο να τεθεί ζήτημα δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας του νόμου από την άποψη αυτή. Τέτοια ήταν π.χ. η περίπτωση των Συνταγματικών Νόμων (Loi du 25 février 1875 relative à l'organisation des pouvoirs publics και Loi du 16 juillet 1875 sur les rapports des pouvoirs publics) που ίσχυσαν στη Γαλλία κατά την περίοδο της Τρίτης Δημοκρατίας (1875-1946), οι οποίοι είχαν μόνον οργανωτικές διατάξεις, και όχι και ουσιαστικές διατάξεις προστατευτικές ατομι-

κών κτλ. δικαιωμάτων 2) Δεν αποκλείεται, εξάλλου, το Σύνταγμα, αν και ήπιο, να περιέχει ουσιαστικές διατάξεις που να εγγυάται ορισμένα ατομικά κτλ. δικαιώματα και έναντι του νόμου, να απαγορεύει δηλαδή στο «νομοθέτη» τη θέσπιση διατάξεων ορισμένου περιεχομένου. Η περίπτωση αυτή, η οποία θα αποτελούσε μια μορφή αυτοπεριορισμού του «νομοθέτη» (που δε μπορεί εδώ να διακριθεί σε «συνταγματικό» και «κοινό»), δεν απαντάται ίσως στην πραγματικότητα, είναι όμως νοητή, δηλ. λογικά δυνατή, γιατί οι απαγορευτικές αυτές διατάξεις του ήπιου Συντάγματος θα είναι βέβαια δυνατόν να τροποποιηθούν ή καταργηθούν «ανά πάσαν στιγμήν» με νεώτερο νόμο, στο μεταξύ όμως θα δεσμεύουν το «νομοθέτη» με την έννοια ότι, αν θεσπισθεί με κάποιο νόμο διάταξη «συνταγματικά» απαγορευμένη, ο νόμος αυτός θα είναι ουσιαστικά αντισυνταγματικός και θα γεννηθεί ζήτημα ισχύος και εφαρμογής του από τα δικαστήρια, όπως και στην περίπτωση «κοινών νόμων» που αντιβαίνουν σε απαγορευτικές διατάξεις αυστηρού Συντάγματος.

ζ) Ερωτάται επομένως, περαιτέρω, ποιες θα είναι οι συνέπειες, οι νομικές συνέπειες, της ουσιαστικής αντισυνταγματικότητας του νόμου, ποια επίδραση έχει η ουσιαστική αντισυνταγματικότητα στο κύρος του νόμου; Το Σύνταγμα μπορεί να δίνει το ίδιο την απάντηση στο ερώτημα αυτό, να ορίζει δηλαδή είτε ότι ο νόμος που «αντίκειται κατά το περιεχόμενο» στο Σύνταγμα είναι ανίσχυρος, με συνέπεια να έχουν τα δικαστήρια και οι άλλες αρχές το δικαίωμα και την υποχρέωση να μη τον εφαρμόζουν, είτε ότι ο νόμος αυτός δεν είναι αφ' εαυτού ανίσχυρος, άκυρος, αλλά απλώς ακυρώσιμος, είτε ότι η αντίθεση αυτή του νόμου προς το Σύνταγμα δεν επηρεάζει το κύρος του και την εφαρμογή του από τα δικαστήρια κτλ., αλλά συνεπάγεται ενδεχομένως, άλλες κυρώσεις κ.ο.κ. Αν όμως το Σύνταγμα περιορίζεται στην απαγόρευση θεσπίσεως από τον «κοινό νομοθέτη» διατάξεων ορισμένου περιεχομένου και σιωπά ως προς τις νομικές συνέπειες της παραβιάσεως της απαγορεύσεως αυτής, ανακύπτει οξύτερο το ζήτημα αν η ουσιαστική αντισυνταγματικότητα του νόμου συνεπάγεται την ακυρότητά του, με συνέπεια να έχουν τα δικαστήρια και κάθε άλλη αρχή το δικαίωμα και την υποχρέωση να μη τον εφαρμόζουν.

Στο ερώτημα αυτό πρέπει να δώσουμε κατ' αρχήν καταφατική απάντηση. Αν το Σύνταγμα «απαιτεί» να μη έχει ο νόμος ορισμένο

περιεχόμενο, δηλαδή αν απαγορεύει να έχει ο νόμος ορισμένο περιεχόμενο, η συνταγματική αυτή απαίτηση ή απαγόρευση πρέπει να ερμηνευθεί κατ' αρχήν ως καθορισμός προϋποθέσεως του κύρους του νόμου, πράγμα που σημαίνει ότι, αν ο νόμος έχει περιεχόμενο που απαγορεύεται από το Σύνταγμα, θα είναι άκυρος, ανίσχυρος. Η εκδοχή αυτή στηρίζεται στη σκέψη ότι κάθε διάταξη του Συντάγματος ή άλλου νόμου, δηλαδή κάθε διάταξη που έχει περιβληθεί νομικό τύπο, έχει κατά τεκμήριο την έννοια νομικού κανόνα, και όχι την έννοια της απλής οδηγίας ή «κατευθυντήριας αρχής». Το τεκμήριο όμως αυτό είναι μαχητό και κάμπτεται όχι μόνον αν το Σύνταγμα έχει ρητές διατάξεις που διαφοροποιούν την έννοια των απαγορευτικών διατάξεών του, αλλά και όταν από τη διατύπωση των διατάξεων αυτών, από τις προπαρασκευαστικές εργασίες, από τις γενικότερες πολιτικές συνθήκες και αντιλήψεις υπό τις οποίες θεσπίστηκαν κτλ., μπορεί να συναχθεί ερμηνευτικά, ότι οι «απαγορευτικές» αυτές διατάξεις του Συντάγματος δεν έχουν την έννοια της θεσπίσεως προϋποθέσεων του κύρους του νόμου. Επισημαίνουμε ειδικά ότι πολλές από τις διατάξεις με τις οποίες το Σύνταγμα εγγυάται διάφορα «ατομικά και κοινωνικά» δικαιώματα είναι σε τέτοιο βαθμό αόριστες, ώστε να μη είναι δυνατόν να κριθεί με βάση κάποιο σχετικά αντικειμενικό κριτήριο αν ορισμένος νόμος αντίκειται στο Σύνταγμα ή όχι και ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων να προσλάβει πολύ περισσότερο το χαρακτήρα ελέγχου ηθικοπολιτικής σκοπιμότητας και πολύ λιγότερο το χαρακτήρα ελέγχου νομιμότητας, με κίνδυνο να δημιουργούνται εντάσεις στις σχέσεις νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας, ή και αντιπαραθέσεις στους ίδιους τους κόλπους της «δικαιοσύνης» και να παραβλάπτεται η ομαλή λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών.

Υπό τις συνθήκες αυτές είναι φυσικό ότι το ζήτημα του δικαστικού ελέγχου της ουσιαστικής συνταγματικότητας του νόμου δεν αντιμετωπίστηκε με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις χώρες και ότι εκεί όπου το Σύνταγμα δεν είχε ρητές διατάξεις στο θέμα αυτό η λύση δόθηκε από τη νομολογία με τη διαμόρφωση σχετικού συνταγματικού εθίμου.

Στη Γαλλία, η δογματική αντίληψη που επικράτησε κατά την επανάσταση ότι ο νόμος, ως έκφραση της «γενικής θελήσεως» του έθνους, είναι κυρίαρχος (*souverain*) και ο φόβος ότι τα δικαστήρια

θα δημιουργούσαν προσκόμματα στην άσκηση της νομοθετικής εξουσίας από το νομοθετικό σώμα, αντιπροσωπευτικό του λαού, δεν ευνόησαν τη δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για την ιδέα του δικαστικού ελέγχου της ουσιαστικής συνταγματικότητας των νόμων, και υπό τις συνθήκες αυτές η νομολογία, και κατά το πλείστον και η θεωρία, παρέμεινε αρνητική⁴ στην ιδέα αυτή, μολονότι όλα τα «συνταγματικά κείμενα» που προηγήθηκαν από τους «συνταγματικούς νόμους» του έτους 1875 (Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου 1789, Σύνταγμα 1791, Χάρτης 1814 και 1830 κτλ.), «καθιέρωναν» ειδικά και επιτακτικά διάφορα ατομικά κτλ. δικαιώματα και απαγόρευαν στον «κοινό νομοθέτη» να τα παραβιάζει και μολονότι επίσης και κατά την περίοδο της Τρίτης Δημοκρατίας (1875-1946), οπότε όπως είπαμε, το Σύνταγμα (Συνταγματικοί Νόμοι 1875) δεν είχε σχετικές διατάξεις, επιφανείς θεωρητικοί (Duguit, Hauriou), υπεστήριζαν ότι οι προστατευτικές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κτλ. διατάξεις της Διακηρύξεως του 1789 είχαν διατηρήσει την ισχύ τους ως διατάξεις συνταγματικής τάξεως και ότι με βάση τις διατάξεις αυτές έπρεπε να αναγνωρισθεί στα δικαστήρια το δικαίωμα να ελέγχουν παρεμπιπτόντως την ουσιαστική συνταγματικότητα των νόμων. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η αρνητική αυτή θέση για το δικαίωμα αυτό των δικαστηρίων διατηρήθηκε και στο Σύνταγμα του 1946 και στο ισχύον Σύνταγμα του 1958, το οποίο όμως θέσπισε ειδική διαδικασία προληπτικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ασκούμενου από ειδικό όργανο μικτού, δικαστικού και πολιτικού χαρακτήρα, το Conseil Constitutionnel.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής το Σύνταγμα (1789, με πολλές μεταγενέστερες τροποποιήσεις, amendments) δεν επιβάλλει, αλλά και δεν αποκλείει στα δικαστήρια να ελέγχουν παρεμπιπτόντως την ουσιαστική συνταγματικότητα των νόμων, δηλαδή να αρνούνται την εφαρμογή των αντισυνταγματικών διατάξεων των νόμων, το δικαίωμα όμως αυτό, συγχρόνως και υποχρέωση, των δικαστηρίων, αν και αντιμετωπίστηκε από πολλούς με σκεπτικισμό, αναγνωρίστηκε από τη νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου (Supreme Court), η οποία εγκαινιάστηκε με την απόφαση που εκδόθηκε στην υπόθεση Marbury κατά Madison (1803) και παγιώθηκε μεταγενεστέρως. Ο Πρόεδρος (Chief Justice) του Ανωτάτου Δικαστηρίου Marshall αιτιολόγησε την απόφαση αυτή με τη σκέψη ότι, αν το

Σύνταγμα είναι «υπέρτερος, ανώτατος, νόμος, που δε μπορεί να τροποποιηθεί με κοινά μέσα», κάθε νομοθέτημα αντίθετο με το Σύνταγμα δεν είναι νόμος, ότι αν κάποιος νόμος «συγκρούεται», «βρίσκεται σε αντίθεση», με το Σύνταγμα, τα δικαστήρια είναι αναγκασμένα να κρίνουν την υπόθεση είτε σύμφωνα με το Σύνταγμα είτε σύμφωνα με το νόμο και ότι, «αφού το Σύνταγμα είναι υπέρτερο από κάθε κοινό νομοθέτημα, το Σύνταγμα, και όχι κοινός νόμος πρέπει να ρυθμίσει την υπόθεση στην οποία εφαρμόζονται και τα δύο»⁵. Η συλλογιστική όμως αυτή δεν είναι άψογη. Το Σύνταγμα, αν είναι «αυστηρό», είναι υπέρτερο από τον «κοινό νόμο» με την έννοια ότι οι διατάξεις του δε μπορούν να τροποποιηθούν ή καταργηθούν με «κοινό νόμο». Και τότε αν με «κοινό νόμο» θεσπιστεί διάταξη που να τροποποιεί ή καταργεί κάποια συνταγματική διάταξη, τίθεται το δίλημμα αν πρέπει να εφαρμοσθεί η συνταγματική διάταξη ή ο «κοινός νόμος» — δίλημμα που είναι αυτονόητο ότι πρέπει να λυθεί υπέρ της διατάξεως του Συντάγματος. Τέτοιο δίλημμα όμως δεν τίθεται στην περίπτωση του «ουσιαστικά αντισυνταγματικού» νόμου, γιατί στην περίπτωση αυτή, η οποία είναι λογικά δυνατόν να ανακύψει όπως είδαμε (ανωτ. 5, α), ακόμη και αν το Σύνταγμα είναι ήπιο, έχει βέβαια ο ουσιαστικά αντισυνταγματικός νόμος περιεχόμενο απαγορευμένο από το Σύνταγμα, δεν περιέχει όμως διατάξεις τροποποιητικές ή καταργητικές συνταγματικών διατάξεων, ώστε να προκύπτει δίλημμα εφαρμογής αυτών ή εκείνων των διατάξεων. Το ζήτημα που τίθεται στην περίπτωση του «ουσιαστικά αντισυνταγματικού νόμου» είναι μόνον αν οι συνταγματικές διατάξεις με τις οποίες απαγορεύεται στον «κοινό νομοθέτη» να θεσπίσει διατάξεις ορισμένου περιεχομένου έχουν την έννοια νομικών κανόνων των οποίων η παράβαση θα συνεπάγεται ακυρότητα των διατάξεων του νόμου και θα δημιουργεί για τα δικαστήρια το δικαίωμα και την υποχρέωση να μη τις εφαρμόζουν ή αν οι συνταγματικές αυτές διατάξεις έχουν την έννοια απλώς «οδηγιών», την έννοια απλώς «κατευθυντηρίων» διατάξεων. Με άλλες λέξεις, το ζήτημα που τίθεται στην περίπτωση του «ουσιαστικά αντισυνταγματικού νόμου» ανάγεται στην ερμηνεία των διατάξεων με τις οποίες το Σύνταγμα εγγυάται τα ατομικά κτλ. δικαιώματα, απαγορεύοντας στον «κοινό νομοθέτη» να θεσπίσει διατάξεις «βλαπτικές» των δικαιωμάτων αυτών, και δε σχετίζεται με τις διατάξεις του Συντάγματος οι οποίες καθορίζουν αν και πώς είναι

δυνατόν να τροποποιηθούν ή καταργηθούν συνταγματικές διατάξεις, να αναθεωρηθεί το Σύνταγμα, δε συναρτάται δηλαδή με την αυστηρότητα ή ηπιότητα του Συντάγματος.

Στην Ελλάδα τα παλαιότερα Συντάγματα δεν είχαν διατάξεις σχετικές με το δικαίωμα των δικαστηρίων να ελέγχουν την ουσιαστική, κατά το περιεχόμενο, συνταγματικότητα των νόμων, η νομολογία όμως, ενθαρρυνόμενη και από τη θεωρία, είχε δεχθεί, αν και διστακτικά και με αρκετή φειδώ αρχικά, το δικαίωμα αυτό των δικαστηρίων τουλάχιστον για τις περιστάσεις «κατάδηλης» αντισυνταγματικότητας⁶. Με το Σύνταγμα του 1927 αναγνωρίστηκε και ρητά (άρθρο 5, ερμηνευτική δήλωση) το δικαίωμα και η υποχρέωση των δικαστηρίων «να μη εφαρμόζουν νόμον ούτινος το περιεχόμενον αντίκειται εις το Σύνταγμα», και όμοια διάταξη περιλαμβάνει και το ισχύον Σύνταγμα του 1975 (αρθρ. 93 παρ. 4). Το Σύνταγμα του 1952 δεν είχε περιλάβει σχετική διάταξη, αυτό όμως δε θεωρήθηκε ως ενδεικτικό θελήσεως του «συνταγματικού νομοθέτη» να καταργήσει τον κανόνα του ελέγχου της ουσιαστικής συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια και η νομολογία εξακολούθησε να δέχεται τον κανόνα αυτό, και μάλιστα χωρίς επιφυλάξεις ή περιορισμούς. Πρέπει να σημειωθεί, τέλος, ότι την άποψη κατά την οποία τα δικαστήρια δικαιούνται και υποχρεούνται να εξετάζουν παρεμπιπτόντως την συνταγματικότητα των νόμων, τυπική και ουσιαστική, υπεστήριζε, εκτός άλλων, και ο Ν.Ν. Σαρίπολος (*Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου*, τόμ. Β', εκδ. δ, 1923, σ. 326, ιδίως σ. 327 και 332-333), με το επιχείρημα κυρίως ότι το δικαίωμα αυτό, συγχρόνως και υποχρέωση απορρέει «εξ αυτής της φύσεως του Συντάγματος ως θεμελιώδους νόμου», δηλαδή ως νόμου ο οποίος «έχει επηυξημένην τυπικήν δύναμιν, μη δυνάμενος να τροποποιηθεί ή να ερμηνευθεί αυθεντικώς δι' απλού νόμου». Από τη «φύση» δηλαδή αυτή του Συντάγματος ο Ν.Ν. Σαρίπολος συνάγει ότι τα δικαστήρια, «ευρίσκοντα δύο αντιθέτους διατάξεις, την μεν εν τω συντάγματι, την δε εν τω απλώ νόμω, οφείλουσι να εφαρμόσωσι την διάταξιν του συντάγματος, και ουχί την του αντισυνταγματικού νόμου, καθόσον βεβαίως η διάταξις του συντάγματος, έχουσα επηυξημένην τυπικήν δύναμιν, μη δυναμένη να τροποποιηθεί δι' απλού νόμου, αποτελεί το ισχύον δίκαιον προς επίλυσιν της ενώπιον του δικαστηρίου διαφοράς, οφείλοντος να εφαρμόσει τούτο, ασκούντος ούτω καθαρώς δικαστικήν λειτουρ-

γίαν». Το επιχείρημα όμως αυτό όμοιο με εκείνο που επεκαλέσθη ο Πρόεδρος του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ σε μία υπόθεση (1803), είναι άστοχο, γιατί, όπως εξηγήσαμε και προηγουμένως, οι διατάξεις του «ουσιαστικά αντισυνταγματικού» νόμου δεν έχουν ως αντικείμενο την τροποποίηση ή κατάργηση διατάξεων του Συντάγματος με ηυξημένο τυπικό κύρος και επομένως δεν γεννάται ζήτημα αντιφάσεως μεταξύ των διατάξεων του ουσιαστικά αντισυνταγματικού νόμου και διατάξεων του Συντάγματος, ώστε να ανακύπτει για το δικαστήριο το δίλημμα αν πρέπει να εφαρμοσθούν αυτές και εκείνες οι διατάξεις. Και κατά μείζονα λόγον τέτοια αντίφαση και τέτοιο δίλημμα δεν γεννάται στην περίπτωση νόμου τυπικά αντισυνταγματικού.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικά Κίμωνος Μ. Χαλαζωνίτη, Ο δικαστικός έλεγχος των τυπικών στοιχείων του νόμου, *Τιμητικός Τόμος Ελεγκτικού Συνεδρίου* (1984) σ. 391-393, σημ. 1-8, και τις εκεί παραπομπές.

2. Βλ. E.C.S. Wade and G. Godfrey Phillips, *Constitutional Law* (1952) σ. 41: "No Parliament can bind its successors. Otherwise succeeding Parliaments would not be sovereign or supreme. This rule is illustrated by *Vauxhall Estates v. Liverpool Corporation* (1932) 1 K.B. 733, where it was held that provisions contained in a later Act (Housing Act, 1925, s. 46, which related to compensation for land compulsorily acquired), repealed by implication the provisions of an earlier Act, *Acquisition of Land (Assessment of Compensation) Act*, 1919 s. 7(i), which attempted to invalidate subsequent legislation so far as it might be inconsistent".

3. Βλ. για τις *διάφορες μορφές* συνταγματικότητας ή αντισυνταγματικότητας του νόμου, οι οποίες *δεν καλύπτονται* όλες από τη γενική διάκριση μεταξύ τυπικής και ουσιαστικής συνταγματικότητας ή αντισυνταγματικότητας, Α. Παπαλάμπρου, Μερικές σκέψεις για την έννοια του «νόμου» και για το πρόβλημα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, *Το Σύνταγμα* ΙΔ' (1988) σ. 8 κε.

4. Βλ. σχετικά J. Rivero, Les garanties constitutionnelles des droits de l'homme en droit français, *Revue Internationale de Droit Comparé*, 1977 no 1.

5. Βλ. K.C. Wheare, *Modern Constitutions* (Oxford University Press, 1951) σ. 81-82, 146-147. Βλ. επίσης το σκεπτικό της αποφάσεως *Marbury v. Madison* σε ελληνική μετάφραση Κ. Μαυριά στο *Σύνταγμα* Ε' (1979) σ. 675-677.

6. Βλ. κριτική ανάλυση της εξελίξεως της νομολογίας από τον Φαίδωνα Βεγλερή, *Le Conseil d'État et l'examen de la constitutionnalité des lois en Grèce* (*Studi in onore di Silvio Lessona*, σ. 597 κε.).